

Inhoud

Proloog: De ondoorgrondelijke opkomst 11

1. De ontdekking van de roeping 17
2. De tovercirkel 39
3. 1923: de oplopende spanning 55
4. Een hete herfst 70
5. De putsch 90
6. Het dieptepunt 118
7. Een proces wegens hoogverraad 149
8. Het oordeel van de Geschiedenis 172
9. Herschikking van de wereld 215
10. De baas 231
11. Het heilige boek 248
12. Een verlofpas 276
13. Opnieuw beginnen 290

Epiloog: Waar het op uitliep 297

Dankwoord 313

Noten 317

Literatuur 343

Register 357

Proloog

De ondoorgrondelijke opkomst

‘Het mislukken van de putsch is misschien wel de meest
fortuinlijke gebeurtenis van mijn leven geweest.’¹

Adolf Hitler

Op de avond van 8 november 1923, met sneeuw in de lucht, drong Adolf Hitler, een vierendertigjarige politicus die plaatselijk bekendstond om zijn opruiende taal, met geweld een overvolle bierhal in het zuidoosten van München binnen. Hij hield een pistool in zijn hand en werd omringd door drie lijfwachten, van wie twee in militaire kledij. Met ‘zijn ogen wijd opengesperd en de uitdrukking van een dronken fanaticus’ probeerde Hitler, die met zijn een meter vijfenzeventig amper indruk maakte, een toespraak van het hoofd van de Beierse regering te onderbreken.² Maar hij kon zich niet verstaanbaar maken. Hij klom op een stoel, stak zijn arm omhoog en loste een daverend schot in het hoge, betimmerde plafond. ‘Stilte!’ brulde hij. Volgens een ooggetuige werd het ‘doodstil’ onder het drieduizendkoppige publiek. Toen deed de man op de stoel een schokkende aankondiging.

‘De nationale revolutie is begonnen! Dit gebouw is omsingeld door zeshonderd zwaarbewapende mannen. Niemand mag deze ruimte verlaten.’ Achter Hitler stelde een peloton mannen met stalen helmen, onder commando van kapitein Hermann Göring, een zwaar machinegeweer op in het toegangsportaal van de bierhal.

Zo begon Adolf Hitlers beruchte bierhalstaatsgreep van 1923.

De *putsch* (zoals de Duitse uitdrukking luidde) mislukte binnen zeventien uur. Veertien van Hitlers getrouwen, vier politiemannen, en een voorbijganger werden gedood. Twee dagen later werd Hitler gearresteerd en overgebracht naar de gevangenis in Landsberg, bijna zestig kilometer ten westen van München. Daar bleef hij de volgende dertien maanden gevangenzitten, van 11 november 1923 tot 20 december 1924.

De mislukte putsch – een poging om zowel de Beierse als de Duitse regering omver te werpen – was een opvallende nederlaag voor de ambitieuze Nazileider en zijn kleine maar radicale beweging. Hitlers jaar in de gevangenis – vrijwel heel 1924 – was de prijs die hij betaalde voor zijn vroegtijdige greep naar de macht. Hij had niet alleen de grootste gok die een politicus kan wagen, verknoeid, maar hij had ook gezichtsverlies geleden: menigeen beschouwde hem voortaan als een extremistische clown die dood en verderf over zijn volgelingen had gebracht.

Maar tegen de tijd dat hij weer vrijgelaten werd, was Hitler erin geslaagd zijn afgenomen populariteit en dreigende vergeltelheid om te vormen tot een springplank naar succes. De mislukte staatsgreep, zo bleek, was het beste dat Hitler, met zijn onverholen plannen om dictator van Duitsland te worden, had kunnen gebeuren. Als hij het jaar 1924 niet in de gevangenis van Landsberg had doorgebracht, was het hem misschien nooit gelukt de herboren politicus te worden die uiteindelijk Duitsland in zijn greep kreeg, de wereld in oorlog stortte en de Holocaust verordonneerde. Het jaar van Hitlers val, dat naar redelijke verwachting het einde van zijn carrière leek in te luiden, bleek in feite het sleutelmoment – het kanteljaar – in zijn transformatie van onstuimige revolutionair tot geduldige politieke speler die op langere termijn de macht zou veroveren.

Hoe voltrok deze wending zich? Hoe kon Hitler zijn mislukking strategisch benutten? Wat in elk geval een rol speelde, was dat hij altijd handig gebruik wist te maken van elke moge-

lijkheid om publieke aandacht te trekken. Zo wist hij zijn proces wegens verraad, dat een maand lang duurde, om te zetten in een politieke zeepkist, waardoor hij erin slaagde zijn image van bierhal-herrieschopper uit München om te vormen tot het beeld van een nationaal bekende politieke figuur. In plaats van een berechting wegens hoogverraad, die Hitler lang genoeg had kunnen uitschakelen om zijn beweging en zijn charisma te laten verdwijnen, werd zijn proces volgens vele juristen een gênante vertoning voor het hele Duitse rechtssysteem. Historici zien hierin een beslissende wending in Hitlers carrière.

Nadat hij de eerste zware dagen van zijn internering in Landsberg te boven was gekomen, wist Hitler zijn lange maanden buiten de alledaagse politiek te benutten voor studie, zelfreflectie en verheldering van zijn visie. In de gevangenis, waar hij steeds kon rekenen op een devoot gehoor van veertig mannen, zijn medeplichtigen in de mislukte putsch, hield hij vaak lange toespraken aan de hand van aantekeningen of voor de vuist weg vanuit zijn koortsachtig drukke brein. Maar hij voelde de noodzaak zich tot de wereld te richten. Hij liep over van energie om te schrijven, om zijn politieke filosofie samen te vatten voor zijn volgelingen, en zijn overtuigingen en in toenemende mate bepaalde dogma's op schrift te zetten.

Dus hamerde hij lange dagen en vaak tot diep in de nacht op de toetsen van een kleine draagbare typemachine om het boek te schrijven dat de bijbel van het nazisme zou worden, het autobiografische en politieke manifest *Mein Kampf*. Zeven maanden na zijn vrijlating werd het gepubliceerd en verschaftte het Hitler intellectueel gezag binnen zijn eigen beweging. Hij noemde zijn tijd in de gevangenis 'mijn universitaire scholing op kosten van de staat'.³

Zijn jaar van 'scholing' veranderde niet alleen Hitlers strategische visie, maar ook zijn persoonlijkheid. Van een gefrustreerde en gedeprimeerde man, die geteisterd werd door twijfel aan

zichzelf (tijdens de putsch waren zelfmoord en dood een vast re-frein), werd Hitler tijdens zijn jaar achter de tralies een man die blaakte van verwaand zelfvertrouwen en steeds meer gefixeerd raakte op bepaalde ideeën om Duitsland te redden van allerlei rampspoed. Hij slaagde erin om de door hem geleide, noodlottige mars van 9 november 1923 om te vormen tot een toonbeeld van heroïsch martelaarschap. Op veilige afstand van de politiek van alledag, liet hij op sluwe wijze de Nazipartij onderling ruziën en zich te gronde richten, zodat hij die later weer zou kunnen oprichten op zijn eigen voorwaarden, naar zijn eigen beeld en onder zijn eigen duim. Met nieuwe energie en steeds obsessiever messianistisch, was Hitler na zijn gevangenisstraf klaar voor de mars naar het hoogste ambt. De ideoloog Alfred Rosenberg, een van Hitlers naaste vertrouwelingen ten tijde van de putsch, die later zijn minister voor de bezette oostelijke gebieden zou worden (waarvoor hij in Neurenberg werd opgehangen), zei simpelweg: ‘9 november 1923 heeft 30 januari 1933 gebaard’ – de dag dat Hitler kanselier werd van Duitsland.⁴

In de omvangrijke literatuur over Adolf Hitler is begrijpelijkerwijze vooral aandacht besteed aan de twaalf aangrijpende jaren van het Derde Rijk, van 1933 tot 1945. Toch zijn de voorafgaande veertien jaar, van 1919 tot 1933, van kardinaal belang om de politieke opkomst van Hitler en de nachtmerrie van het nazisme te kunnen begrijpen. ‘Hoe het mogelijk is geweest dat Hitler aan de macht kwam, is nog altijd de voornaamste vraag van de Duitse geschiedenis in de negentiende en twintigste eeuw, zo niet van de hele Duitse geschiedenis,’ schreef de historicus Heinrich August Winkler.⁵ Die vraag blijft de wereld verbijsteren en fascineren. Zelfs Hans Frank, die nauw bij Hitler betrokken was, schreef in zijn memoires waarin hij schuld bekende, kort voordat hij in 1946 in Neurenberg opgehangen werd, over ‘de ondoorgrondelijke opkomst’ van Hitler.⁶ Maar wij blijven pro-

beren die opkomst te doorgronden. Hoe slaagde de ongeschoolde, voormalige soldaat, die alleen beschikte over een hypnotiserende stem en een buitengewoon sterk geloof in zijn roeping als redder van Duitsland, erin zich op te werken tot leider van miljoenen? En wat vonden die miljoenen zo onweerstaanbaar aan die luidruchtige, kleine man met zijn snelle brein en zijn gemakkelijke doorsnee zekerheden over geschiedenis en lotsbestemming? Hoe was Hitler, die in 1923 het pleit verloor door zijn eigen waandenkbeelden over grandeur, in staat zichzelf in een gevangenis opnieuw uit te vinden als degene die voorbestemd was voor grootheid en leiderschap? Om op die vragen een antwoord te vinden, blijven we draaien aan de Rubiks kubus van de geschiedenis, opnieuw op zoek naar aanwijzingen en inzichten.

De veertien ontwikkelingsjaren van Hitler vallen uiteen in twee perioden. De eerste periode omvat zijn 'leerjaren', tussen 1919 en 1923, toen hij als nieuwbakken politicus zijn draai moest vinden. Hij moest destijds het polemische spel leren spelen, met gebruik van zijn vuisten, ellebogen en woorden, om macht te veroveren door middel van opruiende retoriek en gewelddadige revolutie. Zelf zei hij: 'Tussen 1919 en 1923 heb ik aan niets anders dan revolutie gedacht.'⁷

De tweede periode, van 1925 tot 1933, vaak aangeduid als 'de jaren van strijd', begint met de heroprichting van de Nazipartij door Hitler in dezelfde bierhal waar zijn putsch was mislukt. Na acht jaar van heftige politieke strijd, eindigt die periode in 1933 met de overname door Hitler van de Rijkskanselarij in Berlijn.

Tussen die twee voornaamste ontwikkelingsperiodes ligt 1924, het jaar dat Hitler in de gevangenis zat. Dit jaar was van grote historische betekenis, maar het is een tijd waarover weinig geschreven is en die het minst begrepen wordt in de geschiedenis van de Nazi's. Het is ook het moment waarop Hitlers politieke loopbaan een wending neemt, het sleutelmoment dat twee duidelijk onderscheiden fasen met elkaar verbindt, de revolu-

tionaire en de electorale. In 1924 veranderde Hitler van focus, namen zijn overtuigingen rotsvaste vormen aan, en werden de voorwaarden geschapen voor zijn opmerkelijke terugkeer na een schijnbaar onoverkomelijke nederlaag. Dat kanteljaar is het onderwerp van dit boek.

Om Hitlers transformatie in de gevangenis te kunnen duiden, moeten we eerst de putsch begrijpen die hem daar deed belanden. Om de putsch te kunnen begrijpen, moeten we een blik werpen op de groteske politiek in Beieren gedurende de eerste tien gespannen maanden van 1923. En om de politiek in Beieren te kunnen vatten, moeten we het bizarre politieke carnaval van de Weimar-Republiek in de jaren twintig in de beschouwing betrekken.

Deze politieke krachten vormden de grotere context van het sleuteljaar in de wording van Hitler.

1 De ontdekking van de roeping

‘De Eerste Wereldoorlog maakte de opkomst van Hitler mogelijk.’

Ian Kershaw, 1998¹

In München hadden maandenlang geruchten over een komende putsch de ronde gedaan. In de herfst van 1923 was het toverwoord in de drukbezochte bierhallen en op de lommerrijke caféterrassen: *losschlagen*.² *Losschlagen* betekent aanvallen, erop los slaan, ontketenen, het laten gebeuren. Wanneer, zo wilde iedereen weten, zouden Adolf Hitler en zijn Nazi's *losschlagen*? Of, als alternatief, wanneer zou de gevestigde macht in Beieren – een vreemde mengeling van civiel en militair leiderschap, belichaamd in een onofficieel driemanschap – *losschlagen*? Iemand moest iets doen. De hoop van Hitler was gevestigd op het organiseren van een mars naar Berlijn, ‘de broedplaats van ongerechtigheid’, teneinde de regering van de Weimar-Republiek omver te werpen. Volgens Wilhelm Hoegner, een sociaaldemocratisch lid van het Beierse parlement, vonden de meeste inwoners van Beieren dat destijds een goed idee. In een roerige en onzekere tijd was de gedachte aan een putsch ‘een idée-fixe’ geworden in de Beierse hoofdstad, zo schreef hij.³ Hitler merkte op dat ‘de mensen het van de daken schreeuwden’.⁴

Vijf jaar na de Eerste Wereldoorlog beleefde Duitsland een periode van ernstige onrust, sociale wanorde en onmiskenbare neergang. De oorlog had de politieke orde op zijn grondvesten doen schudden. Aan eeuwenoude monarchieën was een einde

gekomen. Een politieke wereld die bestaan had sinds het Congres van Wenen in 1815 – en in zekere zin zelfs sinds de Vrede van Westfalen van 1648 – was uiteengevallen en gefragmenteerd. Internationale grenzen werden opnieuw getrokken en hele bevolkingsgroepen, bijvoorbeeld in Opper-Silezië en in Elzas-Lotharingen, waren onder nieuwe soevereine machten terechtgekomen. Rusland was in de greep van een communistische revolutie. In Duitsland waren de fundamenten van de Weimar-Republiek – de eerste poging om het land tot een democratie te maken – uiterst wankel. De republiek had al zeven kanseliers versleten en negen kabinetten.⁵ De plotselinge naoorlogse overgang in 1918 van de vier eeuwen oude monarchie van de Hohenzollern naar een gloednieuw parlementair stelsel – een revolutie van bovenaf – werd niet geaccepteerd door extreemrechtse nationalisten, vele militairen en delen van de politieke elite. Zelfs het eerste staatshoofd van de nieuwe republiek, president Friedrich Ebert, was ambivalent. De sociaaldemocratische partijleider had, na de troonsafstand van keizer Wilhelm II in november 1918, liever gezien dat Duitsland een constitutionele monarchie was geworden, naar het voorbeeld van Engeland. Hij maakte bezwaar tegen een republiek zonder een dynastieke figuur aan de top, die de eenheid zou kunnen belichamen. ‘Je hebt het recht niet om de republiek uit te roepen!’ schreeuwde hij woedend tegen Philipp Scheidemann, de politicus die dat op 9 november 1918 deed, vanuit een raam in de Reichstag, het Duitse parlamentsgebouw.⁶

In de vroege jaren twintig deed de instortende economie velen verlangen naar de terugkeer van een sterke man – misschien zelfs de terugkeer van de monarchie. 1923 was het slechtste jaar voor Duitsland sinds de verpletterende nederlaag van 1918. De hyperinflatie was opgelopen tot een niveau waarbij 4,2 biljoen mark net zoveel waard was als 1 dollar. Een brood kostte 200 miljard mark, een ei 80 miljard.⁷ Soms waren kaartjes voor het

theater niet voor geld te koop, maar wel voor twee eieren. Nog erger was dat alle spaartegoeden van de mensen niets meer waard waren en dat de boeren, ondanks de zeer rijke oogst van dat jaar, hun producten niet meer op de markt wilden brengen voor prijzen die de volgende dag al geen betekenis meer hadden. Voedseltekorten leidden tot voedselrellen. De Duitse regering reageerde aanvankelijk op de inflatiespiraal door meer en meer geld bij te drukken, sommige mensen laadden een kruiwagen vol als ze gingen winkelen.

Intern werd Duitsland verscheurd door diepe en bittere politieke tegenstellingen. Extremisten van links (communisten) concurreerden met extremisten van rechts (nationalisten en racistische partijen, die *völkisch* werden genoemd) om politieke ruimte, met vele politieke partijen daartussen. In 1920 had een rechtse staatsgreep, geleid door Walther von Lüttwitz en Wolfgang Kapp – de staatsgreep werd bekend als de Kapp-putsch – Berlijn vier dagen lang lamgelegd en de regering, kort voordat die ten val kwam, uit de stad verdreven. Politiek geweld was wijdverbreid, te beginnen met de moorden in 1919 op de communistische leiders (toen aangeduid als Spartakisten) Karl Liebknecht en Rosa Luxemburg. Tussen 1919 en 1923 pleegden rechtse groepen meer dan driehonderdvijftig politieke moorden, waarmee ze bijdroegen aan een stemming van ‘morele onverschilligheid ten opzichte van geweld’, die kenmerkend was voor de eerste jaren van de Weimar-Republiek.⁸ Een rechts doodseskader, Organisation Consul genaamd, ging prat op de moorden op Matthias Erzberger, de Duitse politicus die de wapenstilstand van 1918 had ondertekend, en op Walther Rathenau, de Duitse minister van Buitenlandse Zaken die van Joodse afkomst was.

De onvrede werd ook gevoed door de onzekere plaats van Duitsland in de wereld. Het verlies van Elzas-Lotharingen aan Frankrijk en een belangrijk deel van Opper-Silezië aan Polen bij